

Η παραγωγή του κοινωνικού χώρου ως διαδικασία συγκρότησης θεωριών για την εκπαίδευση

Χριστίνα Νομικού

Εκπαιδευτικός

cnomikou1@gmail.com

Κώστας Σκορδούλης

Καθηγητής ΠΤΔΕ του ΕΚΠΑ

Κρίσιμη για την κατανόηση του μεταμοντερνισμού από τον Fredric Jameson είναι η μετάβαση από μια χρονική σε μια χωρική λογική. Ο χρόνος είναι ένα οργανωτικό σύστημα, μια συνέχεια μέσα στην οποία το υποκείμενο μπορεί να τοποθετήσει τον εαυτό του/της ως ενιαίο άτομο. Οι άνθρωποι συνήθιζαν να χαρτογραφούν χρονικά τους εαυτούς τους μέσα στο σχήμα της ιστορίας. Στον πολυεθνικό καπιταλισμό είναι ζωτικής σημασίας για το υποκείμενο να μπορεί να χαρτογραφήσει γνωστικά τον εαυτό του όχι μόνο μέσα στο παγκόσμιο από φυσικής άποψης σύστημα, αλλά και μέσα στο κοινωνικό σύστημα. Στη μεταμοντέρνα κοινωνία, όπου η χρονική συνέχεια έχει διαλυθεί, ο χρόνος καταρρέει προς ένα διαρκές παρόν. «Ο χρόνος έχει μετατραπεί σε ένα διαρκές, και άρα χωρικό, παρόν. Η σχέση μας με το παρελθόν είναι τώρα χωρικής φύσης» (Stephanson 1988, 6). Ο χώρος γίνεται καίριος για την κατανόηση της θέσης μας μέσα στην πολιτιστική λογική του ύστερου καπιταλισμού.

Ο Jameson (1999), ακολουθώντας το σχήμα που αναπτύσσει ο Ερνέστ Μαντέλ (Mandel 1986) για τις τρεις φάσεις του καπιταλισμού, υποστηρίζει ότι υπάρχουν τρεις βασικές φάσεις στην ανάπτυξη της χωρικής λογικής. Ο καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς κυριαρχήθηκε από τη χωρική λογική του πλέγματος. Ο καπιταλισμός οργάνωσε και οργανώθηκε από τη γεωμετρική καρτεσιανή οπτική του χώρου. Στον μονοπωλιακό καπιταλισμό, ο αλληγορικός αναπαραστασιακός χώρος παίρνει τη θέση της απύσασ αιτιότητας (απροσδιοριστία). Ο χρόνος αναπαριστά και

αναπαρίσταται από παραμορφωμένες εικόνες των πραγματικών καθορισμών των κοινωνικών σχέσεων. Στον ύστερο καπιταλισμό, η χωρική λογική είναι ταυτόχρονα ομοιόμορφη και κατακερματισμένη. Ο μεταμοντερνισμός συνδέεται με ένα συγκεκριμένο τύπο εννοιολογικού χώρου τον οποίο ο Jameson (1999) αποκαλεί «υπερχώρο». Ο υπερχώρος είναι χαρακτηριστικός της ανικανότητας του υποκειμένου να εντοπίσει τον εαυτό του/της φυσικά/χωρικά μέσα στον κόσμο. Ο υπερχώρος αποτελεί μια νοητική μεταβλητή του υποκειμένου σε άμεση σχέση με το φυσικό περιβάλλον.

Στο έργο του Jameson (1999) η έμφαση στη χωρική ανάλυση προκύπτει μέσα από μια πολύ ευρύτερη διαμάχη μέσα στις κοινωνικές επιστήμες και ιδιαίτερα από την εργασία των μαρξιστών γεωγράφων στα μέσα της δεκαετίας του 1970, οι οποίοι αμφισβήτησαν την προνομιακή θέση την οποία η κοινωνική θεωρία είχε αποδώσει στο χρόνο, επιμένοντας στην αναγκαιότητα μιας πιο δυναμικής έννοιας του χώρου. Παρά το γεγονός ότι η μαρξιστική γεωγραφία δεν αποτελεί ένα ενιαίο και ομοιογενές σώμα θεωρητικών προκείμενων που να συγκροτεί ένα διακριτό ρεύμα σκέψης από οντολογική και επιστημολογική σκοπιά, εντούτοις προσπαθεί να εντάξει το βασικό εννοιολογικό πλαίσιο του μαρξισμού στη γεωγραφική ματιά.

Η εισαγωγή της πολιτικής οικονομίας του χώρου, η κοινωνική παραγωγή της πόλης και η σχέση της με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, η αξία χρήσης και η ανταλλακτική αξία θα αποτελέσουν το πρίσμα μέσα από το οποίο θα εξεταστεί το αστικό τοπίο και η μετατροπή του σε εμπόρευμα στις σύγχρονες πόλεις.

Μαρξισμός και πόλη

Στο έργο του Henri Lefebvre *Μαρξισμός και πόλη* (1976) επιδιώκεται η συνάρθρωση-θεματική ενοποίηση κειμένων και υποδείξεων των Καρλ Μαρξ και Φρήντριχ Ένγκελς σχετικά με την πόλη και την πολεοδομική προβληματική υπό το θεωρητικό συγκείμενο του ιστορικού υλισμού.

Έχοντας ως αφηγηρικό σημείο την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, την εξατομίκευση και την αλλοτρίωσή της ως προϊόν των κυρίαρχων εκμεταλλευτικών παραγωγικών σχέσεων, οι Μαρξ και Ένγκελς ανέδειξαν την εξαθλίωση του βιομηχανικού προλεταριάτου αλλά και ολόκληρης της κοινωνίας σε συνάρτηση με την «πολεοδομική ακαταστασία» που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η αστική τάξη γεννούν. «Οι μεγάλες πόλεις» του Ένγκελς διαβάζονται και συμπληρώνονται παρακάτω από τον Lefebvre ως εξής: «Ο κοινωνικός πόλεμος, ο πόλεμος όλων ενάντια σε όλους, έχει κηρυχτεί εδώ ανοιχτά» (Lefebvre 1976, 14) . Οι

άνθρωποι αλληλοεκτιμούνται μόνο σε σχέση με τη χρησιμότητά τους, καθένας τους εκμεταλλεύεται τον συνάνθρωπό του. Οι πιο ισχυροί, οι καπιταλιστές ιδιοποιούνται τα πάντα (όπ.π.) Μέσα σ' αυτόν τον γενικό πόλεμο, το κεφάλαιο, η άμεση ή έμμεση ιδιοκτησία των αγαθών διατροφής και των μέσων παραγωγής, είναι το όπλο του αγώνα. Κανείς δεν ενδιαφέρεται για αυτούς που δεν έχουν ούτε κεφάλαιο, ούτε χρήματα. Αν κάποιος δεν βρίσκει δουλειά, μπορεί να κλέψει ή να πεθάνει από πείνα. *«Η αστυνομία θα αγρυπνά, ώστε να πεθάνει της πείνας με έναν τρόπο ήσυχο, καθόλου προσβλητικό για την αστική τάξη».* Έτσι ο πολεοδομημένος χώρος, με τις αντιθέσεις του, τις ελευθερίες και τα πεπρωμένα του, είναι ο χώρος ο καταπιεστικός: αυτός του *«κοινωνικού εγκλήματος»* που οι Άγγλοι εργάτες πιστεύουν ότι η κοινωνία τους συνεχώς διαπράττει (Lefebvre 1976, 15).

Μεταφέροντας την «ατμόσφαιρα» αυτή στο σήμερα, ο Lefebvre διερωτάται για το κατά πόσο, 125 χρόνια μετά, η βιομηχανική πόλη, με τα αποστήματα που πυορροούν κατά την περίοδο που περιγράφει ο Ένγκελς (βία, πορνεία, αλκοολισμός, εγκληματικότητα), διαφοροποιείται στις σύγχρονες του κοινωνίες. Αποηθικοποιώντας τις ερμηνείες και αναδεικνύοντας το πολιτικό επίπεδο ως το μοναδικό εργαλείο μέσα από το οποίο μπορούν να αναλυθούν αυτά τα φαινόμενα, ο Ένγκελς θα θέσει τα θεμέλια της ταξικής σύγκρουσης: *«Οι εργαζόμενοι αρχίζουν να συναισθάνονται πως αποτελούν μια τάξη στο σύνολό τους, συνειδητοποιούν ότι ενώ μεμονωμένα είναι ανίσχυροι, όλοι μαζί αντιπροσωπεύουν μια δύναμη, ο διαχωρισμός τους από την αστική τάξη, η επεξεργασία αντιλήψεων και ιδεών, που ταιριάζουν στους εργαζόμενους και στην εγκατάστασή τους, έχουν επιταχυνθεί, η συνείδηση που έχουν, πώς είναι καταπιεσμένοι, τους επιβάλλεται, οι εργαζόμενοι αποκτούν μια σπουδαιότητα κοινωνική και πολιτική. Οι μεγάλες πόλεις είναι οι εστίες του εργατικού κινήματος εκεί είναι που οι εργάτες έχουν αρχίσει να σκέφτονται πάνω στην κατάστασή τους και πάνω στον αγώνα, εκεί είναι που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά η αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και στην αστική τάξη»* (Lefebvre 1976, 24).

Παρακολουθώντας την πόλη μέσα στην ιστορικότητα της διαδρομής της και τις αντιφάσεις της, από την Αρχαιότητα και το «άστυ» στον Μεσαίωνα με την «αντιστροφή των σχέσεων» πόλης-υπαίθρου και την είσοδο στο προσκήνιο του «βασιλικού κράτους», απότοκα συγκρούσεων και αδιεξόδων (δουλεία-χαμηλή παραγωγικότητα/επινοητικότητα) με διαφοροποιημένες ιεραρχίες, συγχωνεύσεις αλλά όχι και ουσιαστικές ανατροπές –κατά τη φεουδαρχία– κατανοείται το πλαίσιο μέσα στο οποίο εμφανίζεται και διευρύνεται η ταξικότητα στην ιδιοκτησία: *«Η δομή των δύο αυτών μορφών (έγγεια ιδιοκτησία, συντεχνιακή ιδιοκτησία μέσα στις πόλεις) εξαρτιόταν από τις παραγωγικές σχέσεις και από τις περιορισμένες παραγωγικές*

δυνάμεις: γεωργία υπανάπτυκτη, βιομηχανία στο επίπεδο της βιοτεχνίας, αδύνατες ανταλλαγές, καταμερισμός της εργασίας λίγο αναπτυγμένος. Από εδώ λοιπόν προερχόταν η ιδιοκτησία κατά τάξεις, οι ευγενείς, ο κλήρος, η τρίτη τάξη του όχλου και ακόμα οι πρίγκιπες, οι χωρικοί, οι αρχιτεχνίτες στα διάφορα επαγγέλματα»(Lefebvre 1976, 36).

Η πορεία αυτή, θεμελιωμένη σε μεγάλο βαθμό πάνω στη σχέση πόλης-υπαίθρου θα θέσει τις βάσεις του ιστορικού υλισμού των Μαρξ και Ένγκελς. Η γέννηση της βιομηχανίας, της κινητής ιδιοκτησίας και του κράτους δεν είναι παρά σαρξ εκ της σαρκός «του πρώτου μεγάλου αγώνα των τάξεων και των κοινωνικών σχηματισμών στην Ευρώπη: πόλη ενάντια στην ύπαιθρο, αστική τάξη ενάντια στη φεουδαρχία, κινητή και ατομική ιδιοκτησία ενάντια στην έγγεια και κοινοτική ιδιοκτησία», καθιστώντας την πόλη Υποκείμενο της Ιστορίας (Lefebvre 1976, 37-42). Έτσι, «εδώ έγινε φανερό για πρώτη φορά η διαίρεση του πληθυσμού σε δυο μεγάλες τάξεις που βασίζεται άμεσα πάνω στον καταμερισμό της εργασίας και στα εργαλεία της παραγωγής. Η πόλη είναι το γεγονός της συγκέντρωσης του πληθυσμού, των εργαλείων παραγωγής, του κεφαλαίου, της ψυχαγωγίας, των αναγκών, το χωριό δείχνει ακριβώς το αντίθετο γεγονός, την απομόνωση και το χωρισμό» (Μαρξ & Ένγκελς 1974, 100).

Με απaráμιλλη διεισδυτική ικανότητα και χειρουργική ακρίβεια θα αποτυπωθούν τα χαρακτηριστικά της πόλης, τόσο σε θεσμικό όσο και σε διοικητικό επίπεδο, ως χώρου συγκέντρωσης της παραγωγής, του κεφαλαίου και των συλλογικών αναγκών. Η ατομική ιδιοκτησία και η ταξική διαστρωμάτωση που αυτή συνεπάγεται μέσω του διαχωρισμού της εργασίας σε υλική και πνευματική οδηγεί στη «γενική αλλοτρίωση». Το ξεπέραςμα των αντιθέσεων μέσω της αντικατάστασης των παλαιών παραγωγικών σχέσεων, ως μέτρο «εξανθρωπισμού» του ανθρώπου, δεν ανάγεται σε ένα απλά βουλευσιαρχικό σχήμα, στη σφαίρα της θέλησης και της επιθυμίας αλλά αποτελεί, σύμφωνα με τους μαρξιστές φιλοσόφους, τη φυσική ροπή της ιστορίας (Lefebvre 1976).

Η γη, με την έννοια του φυσικού παρόχου των πρώτων υλών, μεταβάλλεται μέσα στις κοινωνίες, κυριαρχείται, λεηλατείται, προσφέροντας εκείνα τα απαραίτητα εργαλεία που θα οδηγήσουν στην ίδια της την αντικατάσταση «από μια άλλη πραγματικότητα, τη δικιά τους, που καταλήγει στην πλαστικότητα». Ο αντικαταστάτης δεν είναι άλλος από την ίδια την πόλη, η οποία ως «άλλη φύση», ως φορέας των αλλαγών θα αποτελέσει «το μεγάλο εργαστήριο των κοινωνικών δυνάμεων». Μαζί με την πόλη ή αλλιώς την «πολεοποίηση της υπαίθρου», την αύξηση των υλικών μέσων και των παραγωγικών δυνάμεων, γεννιούνται και οι αντιφάσεις. Η εξουσία του κεφαλαίου και της αστικής τάξης θα άρει τις αντικειμενικές δυνατότητες που

ανοίγονται στη βελτίωση των αντικειμενικών όρων ζωής των εργαζομένων μέσω της κυριαρχίας της φύσης και των ανάλογων συνεπαγωγών της.

«Η κατοικία θα βρίσκεται εκεί που η στέγη είναι πιο φτηνή, σε συνοικίες όπου τα μέτρα της υγειονομικής αστυνομίας είναι λιγότερο αποτελεσματικά, όπου υπάρχει η πιο αξιοθρήνητη αποχέτευση, η χειρότερη συγκοινωνία, η περισσότερη βρωμιά στους δρόμους, η πενιχρότερη και χειρότερη ύδρευση, και, στις πόλεις, η πιο μεγάλη έλλειψη φωτός και αέρα. Αυτοί είναι οι κίνδυνοι για την υγεία, στους οποίους είναι αναπόφευκτα εκτεθειμένη η φτώχεια, όταν η φτώχεια αυτή συνοδεύεται και από ανεπάρκεια τροφής [...] Από την άλλη μεριά, ο καθένας ξέρει πως η ακρίβεια των κατοικιών είναι αντιστρόφως ανάλογη προς την ποιότητά τους και πως τα μεταλλεία της αθλιότητας τα εκμεταλλεύονται οι κερδοσκόποι σπιτιών με μεγαλύτερο κέρδος και μικρότερα έξοδα απ' ό,τι έχουν εκμεταλλευθεί ποτέ τα μεταλλεία αργύρου του Ποτόζι. Ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, επομένως και των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων ιδιοκτησίας γενικά, γίνεται εδώ τόσο χειροπιαστός, που ακόμα και οι επίσημες αγγλικές εκθέσεις σχετικά με αυτό το θέμα βρίθουν από ετερόδοξες επιθέσεις ενάντια στην ιδιοκτησία και τα δικαιώματά της» (Μαρξ 1996, 681-682).

Η πόλη θα αποτελέσει τον καμβά εκείνον πάνω στον οποίο η αξία χρήσης θα αντικατασταθεί από την ανταλλακτική αξία. Θα ενσαρκώσει το επίκεντρο της πολιτικής εξουσίας, τον θεματοφύλακα του κεφαλαίου, αλλά και την εγγυήτρια δύναμη της αστικής ιδιοκτησίας. Την ίδια στιγμή όμως ιχνογραφείται και η δυναμική διαλεκτική της πόλης, το έδαφος πάνω στο οποίο θα ανθίσουν ο πολιτικός αγώνας και οι συλλογικές διεκδικήσεις (Lefebvre 1976).

Η παραγωγή του κοινωνικού χώρου

Ο χώρος καταλάμβανε πάντα δευτερεύουσα θέση σε σχέση με το χρόνο. Η χρονικότητα είναι ιστορία, παράγοντας αλλαγής, είναι ο τόπος της διαλεκτικής, η δυναμική αλλαγής και μετασχηματισμού, η ιστορική δυνατότητα της Επανάστασης. Από την άλλη πλευρά, ο χώρος πάντα θεωρούνταν στατικός και αδρανής, απλά δοσμένος, μια ουδέτερη κατηγορία, μια κενότητα η οποία γεμίζει με αντικείμενα. Οι νέοι γεωγράφοι αμφισβήτησαν τις σύγχρονες αντιλήψεις για το χώρο, επιμένοντας ότι ο χώρος δεν δίνεται αλλά παράγεται.

Ο κοινωνικά παραγόμενος χώρος ή χωρικότητα δεν είναι αδρανής ή στατικός, αλλά αποτελεί ο ίδιος συστατικό των κοινωνικών σχέσεων. Οι χωρικές σχέσεις και οι

διαδικασίες είναι στην πραγματικότητα κοινωνικές σχέσεις οι οποίες παίρνουν μια ιδιαίτερη γεωγραφική μορφή. Έπομένως, δεν μπορούμε απλά να λάβουμε τον χώρο ως δεδομένο, αλλά απαιτείται αυτό που ο Lefebvre (1991) αποκάλεσε μια ενοποιητική θεωρία του χώρου, μια θεωρία του χώρου η οποία να συνενώνει όλα τα επιμέρους στοιχεία: τον *φυσικό χώρο*, τον *πνευματικό χώρο* και τον *κοινωνικό χώρο*. Αυτό που ο Lefebvre αποκαλεί το αντιληπτό, το νοητό και το βιωμένο.

Ο αντιληπτός χώρος είναι ο χώρος των επιφανειών. Είναι υλικός, κοινωνικά παραγμένος και εμπειρικά επαληθευμένος. Είναι επίσης ο χώρος της παραγωγής και της αναπαραγωγής, μιας και για τον Lefebvre ο χώρος δεν είναι δοσμένος αλλά παραγμένος, βασίζεται πάντα σε κοινωνικές και φυσικές διαδικασίες για την ύπαρξή του. Ο νοητός χώρος αποτελείται από πνευματικές αναπαραστάσεις του χώρου τις οποίες εμείς παράγουμε. Η ευκλείδεια γεωμετρία, τα σχεδιαγράμματα και οι χάρτες όλων των ειδών συγκροτούν τον νοητό χώρο. Είναι ο ιδανικός, αφηρημένος χώρος, τον οποίο φανταζόμαστε νοερά και στη συνέχεια εφαρμόζουμε στην πράξη. Ο βιωμένος χώρος είναι ο χώρος της καθημερινής ζωής. Είναι ο χώρος ο οποίος βιώνεται εμπειρικά μέσω των σύνθετων συμβόλων και απεικονίσεων των «κατοίκων» και των χρηστών του. Το βασικό στοιχείο του βιωμένου χώρου είναι ότι περιλαμβάνει τον αντιληπτό και τον νοητό χώρο, ενώ την ίδια στιγμή βρίσκεται σε αντίθεση μαζί τους. Ο βιωμένος χώρος αντιστέκεται στις αφαιρέσεις και του υλικού φυσικού χώρου και του ιδεατού πνευματικού χώρου. Είναι ο τόπος όπου οι αντιληπτός και νοητός έννοιες του χώρου συναντήθηκαν, ανταγωνίστηκαν μεταξύ τους, συνδυάστηκαν και τροποποιήθηκαν.

Ο Lefebvre βλέπει την κοινωνική παραγωγή του χώρου ως μια διαλεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ τριών παραγόντων. Ο χώρος γι' αυτόν αποτελείται:

- από τη «χωρική πρακτική», που σημαίνει χώρος όπως αναπαράγεται στην καθημερινή ζωή, τις συνηθισμένες χωρικές συμπεριφορές που μπορεί κανείς να αντιληφθεί, με όλες τους τις αντιφάσεις. Εδώ εξετάζονται οι φυσικές και υλικές ροές, μετακινήσεις και συσχετίσεις στο χώρο, η πραγματικότητα της πόλης και οι ρουτίνες της δουλειάς, της σχολής, της ιδιωτικής ζωής – όλα όσα εξασφαλίζουν την παραγωγή και την κοινωνική αναπαραγωγή
- από την «αναπαράσταση του χώρου», που σημαίνει χώρος όπως αναπτύσσεται γνωστικά. Εδώ η αναφορά είναι στο χώρο των επιστημόνων, των πολεοδόμων, των τεχνοκρατών – όλων εκείνων που ορίζουν τι είναι χώρος (τα σημεία, τις σημασίες και τους κώδικες που επιτρέπουν να καταλάβουμε τις κοινωνικές πρακτικές)
- από τους «χώρους αναπαράστασης» με τους οποίους ο Lefebvre σηματοδοτεί πολύπλοκους συμβολισμούς και ιδεατούς χώρους. Οι χώροι αναπαράστασης

παραπέμπουν στον βιωμένο χώρο, αλλά και στον χώρο κάποιων καλλιτεχνών και φιλοσόφων, που φαντάζονται νέες σημασίες ή δυνατότητες χωροκοινωνικών πρακτικών (Λυκογιάννη 2012).

Για τους μαρξιστές γεωγράφους, η χωρικότητα είναι διαφορετική, συγκρουσιακή και αντιφατική. Στο έργο του *The Production of Space* ο Lefebvre εκθέτει ένα παράδειγμα στο οποίο διατείνεται ότι όλα τα πεδία επιστημονικής έρευνας θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τη μετάβαση από τον γενικό χώρο στον πνευματικό χώρο, την υπόθεση της λογικής συνοχής, της πρακτικής αυτοτέλειας, της αυτορρύθμισης η οποία έπεται της οικειοποίησης της υπόστασης του χώρου καθαρά ως πνευματικού πράγματος ή ως πνευματικού χώρου (Lefebvre 1991, 3).

Ο Lefebvre εκφράζει την αποδοκιμασία του για πολλούς θεωρητικούς, από τον Foucault και τον Chomsky μέχρι τον Derrida, και για έννοιες όπως η γραμματολογία και η σημειολογία, αποδίδοντάς τους λογική προχειρότητα, η οποία αποδιοργανώνει τη σύνολη εργασία τους. Υποστηρίζει ότι αυτό που λείπει από την επιστημολογία, όπως την ξέρουμε, είναι η διεξοδική εννοιολόγηση του χώρου και της σχέσης του με την κοινωνική πρακτική. Η σύγχρονη κριτική σκέψη φετιχοποιεί τον πνευματικό χώρο –τον οποίο στην πραγματικότητα δεν έχει ορίσει– και τον χρησιμοποιεί για να επικυρώσει τις θεωρητικές και μεθοδολογικές της ατζέντες: «Τότε ο πνευματικός χώρος γίνεται το σημείο “μιας θεωρητικής πρακτικής”, η οποία διαχωρίζεται από την κοινωνική πρακτική και η οποία θέτει τον εαυτό της ως τον άξονα, τον μοχλό ή το κεντρικό σημείο αναφοράς της γνώσης» (Lefebvre 1991, 6).

Το έργο του Lefebvre είναι υψίστης σημασίας για κάθε εξέταση του χώρου. Κεντρικά στοιχεία για μια θεωρία του χώρου αποτελούν η αναγνώριση από την πλευρά του ότι ο χώρος είναι ένα μέσο τόσο ισχυρό όσο οποιοδήποτε άλλο για τη διαμόρφωση της κοινωνίας, καθώς και η αντίληψη ότι ένας τέτοιος χώρος παράγεται.

Η ιδέα της «κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής» του Lefebvre αποτελεί μια μέθοδο έρευνας. Πρόκειται για μια μέθοδο η οποία στοχεύει στη διαμόρφωση μιας νέας διαλεκτικής σχέσης που συνοψίζεται με τον όρο «ιστορικογεωγραφικός υλισμός». Ο Lefebvre κατέληξε στην ιδέα της κοινωνικοχωρικής διαλεκτικής μετά από μια παρατεταμένη ενασχόληση με την ιστορική έρευνα, όπου άσκησε κριτική στα όρια της ιστορικής μεθόδου.

Διατέμνοντας τη μεθοδολογία που ακολουθεί, συλλαμβάνουμε ένα σύνολο υποθέσεων οι οποίες, εκκινώντας από την επιστήμη και τη φιλοσοφία, με έμφαση στην πλατωνική θεώρηση του «κενού χώρου», προχωρεί στην παραγωγή του χώρου ως αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας ή αλλιώς «της αντικειμενοποίησης του κοινωνικού και κατά συνέπεια και του πνευματικού» για να φτάσει στην οργανικότητα και την ιδεολογικοποίηση σε συνάρτηση με τις «συνθήκες της

παραγωγικής εργασίας». Όπως εύστοχα έχει αναφερθεί, πρόκειται για έναν χώρο που είναι συγχρόνως αφηρημένος και συγκεκριμένος, ομογενής και εξαρθρωμένος, τον οποίο βρίσκουμε στις νέες πόλεις, στη ζωγραφική και στη γλυπτική, στην αρχιτεκτονική και στη γνώση (Καπιτσίνης, Μικρώνη & Νάκου 2009). Είναι συγχρόνως διαχωρισμένος και ενοποιημένος (π.χ. χώρος διακοπών-παραγωγική διαδικασία, κατανάλωση). Στο χώρο αυτό αντιστοιχεί και ένας αντίστοιχος χρόνος-εμπόρευμα: χρόνος εργασίας, κατανάλωσης, διασκέδασης, διαδρομής κλπ. Εδώ το τριαδικό σχήμα, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας κατά τον Μαρξ (κεφάλαιο της αστικής τάξης, ιδιοκτησία της γης, μισθός της εργατικής τάξης), είναι φαινομενικά διαχωρισμένο, αλλά στην πραγματικότητα δρα από κοινού για την παραγωγή πλούτου και υπεραξίας για την κυρίαρχη τάξη. Εξαρτάται από αντίθετα συμφέροντα και διάφορες ομάδες που ενοποιούνται μέσα στο κράτος. Στο χώρο αυτόν οι αξίες χρήσης (αέρας, νερό, φως, ζέστη – άμεσα και έμμεσα δώρα της φύσης) έχουν μετατραπεί σε ανταλλακτικές αξίες με απόρροια την καταστροφή τους. Μέσω των διαφόρων επιπτώσεων που προκαλούνται από το γεγονός αυτό, προβάλλεται η απαίτηση για περαιτέρω παραγωγή χώρου (Lefebvre 1976).

Αυτή η χωρικότητα, στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, είναι ένα πολύπλοκο ιδεολογικό προϊόν που εμπεριέχει το χώρο σε όλες τις κοινωνικές μορφές και σχέσεις του με την κοινωνία. Το υλικό περιβάλλον γύρω μας, ας πούμε στην πόλη, είναι μια μορφή χώρου: μπορούμε να το αποκαλέσουμε *εμπειρία* του χώρου, αν και αυτό είναι μόνο ένα από τα στοιχεία της χωρικότητας. Ας προσθέσουμε σ' αυτή την εμπειρία και τις αποκαλούμενες *αντιλήψεις και φαντασιώσεις* του χώρου: χάρτες, αρχιτεκτονική, εθνικά σύνορα όσον αφορά την πρώτη περίπτωση, ουτοπίες και δυστοπίες όσον αφορά τις τελευταίες. Ακολουθώντας εδώ τον Lefebvre, η χωρικότητα είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ υλικών χωρικών πρακτικών, αναπαραστάσεων του χώρου και χώρων της αναπαράστασης (Lefebvre 1991, 38).

Ακολουθώντας τον Bachelard, ο David Harvey (1989) κατατάσσει τους «χώρους δημοφιλούς θεάματος», τους «οικοδομημένους χώρους τελετουργίας», τους «συμβολικούς φραγμούς» και τις «μυθολογίες του χώρου και του χρόνου» υπό τον τίτλο «χώροι της αναπαράστασης». Ο Harvey αναφέρει ότι ο πραγματικός χώρος περικλείει τον φανταστικό χώρο. Ο χώρος έχει εξουσία, είναι τόσο ισχυρός όσο η γλώσσα και η ιστορία. Και ως τέτοιος, υποστηρίζει, έχει έρθει η ώρα να αναγνωριστεί όχι μόνο η πολιτική του σημασία, αλλά και η κεντρική θέση της χωρικότητας στην κουλτούρα γενικά.

Ο Jameson για το χώρο

Ο Jameson, στο έργο του *Το μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού* (1999), αναφερόμενος στον Lefebvre ως εισηγητή της έννοιας του χώρου στη μεταμοντέρνα εποχή, αναγνωρίζει τη συμβολή του στη μετατόπιση της φιλοσοφικής σκέψης από την καντιανή αντίληψη του χώρου –τόσο σε μορφολογικό όσο και σε κατηγορικό επίπεδο– σε μια περισσότερο διαλεκτική σχέση όπου οι τρόποι παραγωγής μέσα «στην ιστορική ιδιαιτερότητα και μοναδικότητα» που τους χαρακτηρίζει ανάγουν το χώρο και το χρόνο σε ένα άμεσο, ξεχωριστό και ιδιαίτερο βίωμα. Ο χώρος έρχεται να συμπληρώσει την εποχή του μοντερνισμού αποδίδοντας προνομιακή θέση όχι μόνο μέσα στη βιωματική και εμπειρική συνιστώσα της ανθρώπινης ύπαρξης, αλλά και μέσα στον ύστερο καπιταλισμό, «στο αστικό τοπίο και στη νέα συνολικότητα του συστήματος» (Jameson 1999).

Αν για τον Lefebvre ολόκληρη η παραγωγική διαδικασία δεν είναι απλά οργανωμένη στο χώρο, αποτελεί φορέα παραγωγής χώρου, η θεωρία του μεταμοντέρνου, «τεκμαίρεται κάτι σαν παραπλήρωμα χωρικότητας για τη σύγχρονη εποχή και υπονοεί ότι, όσο και αν όλοι οι τρόποι παραγωγής (ή ιστορικές στιγμές άλλες από τη δική μας) έχουν μια δική τους σχέση με τον χώρο, ο δικός μας έχει προσλάβει μια ιδιαίτερη διάσταση χώρου: ο χώρος για μας είναι υπαρξιακή και πολιτιστική δεσπόζουσα, νομική αρχή θεματοποιημένη στο προσκήνιο, που έρχεται σε κραυγαλέα αντίθεση με τον σχετικά υποδεέστερο ή δευτερεύοντα ρόλο (αν και εξίσου συμπτωματολογικό) που διαδραματίζει σε προηγούμενους τρόπους παραγωγής. Έτσι λοιπόν ακόμα και αν τα πάντα είναι εν χώρω, η μεταμοντέρνα πραγματικότητα είναι κατά κάποιο τρόπο *περισσότερο εν χώρω* από οποιαδήποτε άλλη». (Jameson 1999, 193).

Ο Jameson στο όγδοο κεφάλαιο («Ιστοριογραφίες εν χώρω») θα ιχνογραφήσει το πέρασμα από την μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή μέσα από τις βασικές αντιθέσεις στο κομμάτι της παραγωγής, εννοιολογώντας τις και συμπληρώνοντας τις με τρόπο άρρηκτα συνδεδεμένο με το χρόνο, τη μνήμη και τη φύση. Έτσι λοιπόν, στηριζόμενος και στον Άρνο Μαίγερ, θα αναδείξει την πρώτη αντίφαση που δεν είναι άλλη από εκείνη ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο. Κατά την πορεία μετεξέλιξης των σταδίων του καπιταλισμού και ειδικότερα εστιάζοντας στο πέρασμα προς τον βιομηχανικό καπιταλισμό, τα φεουδαρχικά κατάλοιπα και η αγροτική βάση θα βρίσκονται σε αέναη πάλη με τις μηχανές, την ηλεκτροδότηση, την αεροπλοΐα, που κάνουν τις πρώτες τους εμφανίσεις, ορίζοντας συγχρόνως τις μελλούμενες συνεπαγωγές τους. Οι μοντέρνοι καιροί θα καταστήσουν την ύπαιθρο ένα

«μεσαιωνικό *rays* αναψυχής» και ξεκούρασης, ενώ το άστυ θα αποτελέσει τον προνομιακό χώρο των κάθε είδους ελίτ οι οποίες «θα προσπαθήσουν να ζήσουν τον αιώνα τους». Η φύση και ο αγροτικός τρόπος παραγωγής εγγράφονται και μετασχηματίζονται και σε υπαρξιακό επίπεδο. Είναι αυτό που ο Jameson θα αποκαλέσει «μνήμη του βάθους». Άλλοτε ως καταφύγιο και άλλοτε ως ανάμνηση ή ρεμβασμός, οι πρότερες εμπειρίες ανασυγκροτούνται σύμφωνα «με μian άνιση ανάπτυξη υπαρξιακού και ψυχικού, όσο ακριβώς και οικονομικού τύπου» (Jameson 1999, 194).

Εκεί ακριβώς είναι που θα αναδυθεί η δεύτερη αντίθεση: ο εξοστρακισμός της φύσης και των συνεπαγόμενων κατάλοιπων του προηγούμενου σταδίου από το μεταμοντέρνο. Μ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η ομοιογένεια ενός κοινωνικού χώρου αλλά και μιας συλλογικής εμπειρίας διαμέσου της εκμηχάνισης, του εκσυγχρονισμού και του κομφορμισμού που συνδηλώνει. Έτσι, ο μοντερνισμός θα οριστεί «ως το αποτέλεσμα ενός ατελούς εκσυγχρονισμού», ενώ ο μεταμοντερνισμός «ως κάτι που εμφανίζεται όταν η διαδικασία του εκσυγχρονισμού παύει να προσκρούει σε αρχαϊκά χαρακτηριστικά και εμπόδια και επιβάλλει θριαμβικά τη δική της αυτόνομη λογική». Χώρος και χρόνος παύουν να τοποθετούνται, σύμφωνα με την κριτική του Jameson, στη σφαίρα της μεταφυσικής, αποτελώντας είδωλα αισθητηριακά παραμένοντα κι αντανακλώντα «μια συγκεκριμένη κατάσταση ή δομή της παραγωγής και της οικειοποίησης, της κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγικότητας» (Jameson 1999, 195-196).

Η έννοια του μεταμοντέρνου «υπερχώρου» προτάθηκε από τον Jameson (1999) για να χαρακτηριστεί η αδυναμία του υποκειμένου να εντοπίσει τον εαυτό του/της με φυσικό/χωρικό τρόπο εντός ενός κόσμου που είναι χαρτογραφήσιμος καθαυτός. Ο Jameson στρέφεται στην αρχιτεκτονική για να διευκρινίσει το σημείο αυτό και χρησιμοποιεί το ξενοδοχείο «Westin Bonaventure», το οποίο βρίσκεται στο Λος Άντζελες και σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα John Portman, ως παράδειγμα ανάλυσης. Στο τοπίο της πόλης το κτίριο προεξέχει αναμεταδίδοντας την ίδια του την αυτάρκεια. Μπαίνοντας στο κτίριο, ο επισκέπτης καταπίνεται από μια μηχανή που ψωνίζει, τρώει και σφύζει από ζωή, σ' έναν χώρο όπου η πολλαπλότητα των επιπέδων, των πανοραμικών ανελκυστήρων και των διασταυρούμενων κλιμακοστασίων καθιστά σχεδόν αδύνατο τον προσανατολισμό απεικονίζοντας αυτό που ο Jameson αποκαλεί μετανεωτερικό υπερχώρο. Σ' αυτόν τον χωρικό αποπροσανατολισμό ο Jameson διακρίνει μια μεταφορά του ίδιου του μεταμοντερνισμού: «Έτσι φθάνω λοιπόν στο κυρίως επιχείρημά μου ως προς το ζήτημα αυτό: , αυτή η πολύ πρόσφατη μεταλλαγή του χώρου –ο μεταμοντέρνος υπερχώρος– κατόρθωσε τελικά να υπερβεί τις δυνατότητες που έχει το ατομικό

ανθρώπινο σώμα να αυτοτοποθετείται, να οργανώνει αισθητηριακά το άμεσό του περιβάλλον του και να οριοθετεί νοητά τη θέση του σε ένα χαρτογραφημένο εξωτερικό κόσμο» (Jameson 1999,, 86).

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο Jameson συμμερίζεται την αγωνία της απώλειας προσανατολισμού που εκφράζεται από τον Kevin Lynch (1960) και με το άρθρο του «Cognitive Mapping» (Jameson 1988) κινείται στην ίδια κατεύθυνση προτείνοντας όμως την ανταγωνιστική στρατηγική, η οποία είναι βασισμένη στην αποδοχή της έννοιας της κοινωνικής ολότητας. Η έννοια της ολότητας είναι μια χεγκελιανή, νεωτερική έννοια. Εδώ είναι το σημείο που ο Jameson παίρνει αποστάσεις από τους θεωρητικούς του μεταμοντέρνου, για τους οποίους η απόρριψη οποιασδήποτε έννοιας κοινωνικής ολότητας είναι βασική αρχή της μεταμοντέρνας συνθήκης.

Στο προαναφερθέν κεφάλαιο «Ιστοριογραφίες εν χώρω», αναφερόμενος στο μεταμοντέρνο, ο Jameson θα σημειώσει ότι «το μεταμοντέρνο είναι κάτι για το οποίο ο όρος *κατατεμαχισμός* είναι μάλλον αδύναμος και ανεπαρκής, και, κατά πάσα βεβαιότητα, υπερβολικά “ολοποιητικός”: δεν είναι πλέον ζήτημα διάσπασης μιας ορισμένης προϋπάρχουσας οργανικής ολότητας: πρόκειται για την εμφάνιση του πολλαπλού με τρόπους νέους και μη αναμενόμενους, μέσα από ασύνδετες σειρές συμβάντων, ειδών λόγου, ταξινομήσεων, μερισμάτων της πραγματικότητας [...] δεν είναι καν συνύπαρξη πολλαπλών και αλληλοδιάδοχων κόσμων, παρά συμφυρμός ασύνδετων και συγκεχυμένων συνόλων και ημιαυτόνομων υποσυστημάτων, των οποίων η αλληλοεπικάλυψη συντηρείται στο επίπεδο της αντίληψης εν είδει παραισθησιακών επιπέδων βάθους σε χώρο πολλών διαστάσεων: αυτό ακριβώς αναπαράγεται στη ρητορική της αποκεντροποίησης και στηρίζει τις βασικές ρητορικές και φιλοσοφικές επιθέσεις κατά της ‘ολότητας’. Και η εν λόγω διαφοροποίηση και εξειδίκευση ή ημιαυτονόμηση της πραγματικότητας προηγείται αυτού που επιτελείται στον ψυχικό κόσμο –μεταμοντέρνος σχιζοειδής κατατεμαχισμός σε αντιδιαστολή με τις μοντέρνες αγωνίες και υστερίες– ο οποίος είναι κατ’ εικόνα του κόσμου που μιμείται και αποπειράται να αναπαραγάγει τόσο με τη μορφή της εμπειρίας όσο και με τη μορφή εννοιολογήσεων, με αποτελέσματα καταστροφικά» (Jameson 1999, 202-203).

Μέρος της μετάβασης εκτός της λογικής της μετανεωτερικότητας, θα αποτελέσει ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο θα επανεντοπίσει τον εαυτό του μέσα σε αυτή την κατακερματισμένη κουλτούρα. Το κλειδί βρίσκεται στη «γνωσιακή χαρτογράφηση». Ο Jameson υποστηρίζει ότι «η αδυναμία να χαρτογραφήσουμε το χώρο έχει, για την πολιτική, τις ανασταλτικές συνέπειες που έχει η αντίστοιχη αδυναμία για την αστική εμπειρία. Συνάγεται ότι η αισθητική μιας τέτοιας

γνωσιολογικής χαρτογράφησης είναι συστατικό στοιχείο του οποιουδήποτε σοσιαλιστικού πολιτικού εγχειρήματος» (Jameson 1999, 261).

Ας αναλύσουμε περισσότερο το σημείο αυτό. Είμαστε, υποστηρίζει ο Jameson, σε χωρική και κοινωνική σύγχυση. Βρισκόμαστε εντός ενός τόσο μεγάλου συστήματος, ώστε ο μόνος τρόπος μας να επαναπροσανατολιστούμε, φυσικά και κοινωνικά, είναι να χρησιμοποιήσουμε μια μέθοδο εντοπισμού των εαυτών μας στον χώρο. Η Γνωσιακή Χαρτογράφηση είναι, επομένως, μια απαραίτητη αρχή, την οποία το ατομικό υποκείμενο πρέπει να χρησιμοποιήσει προκειμένου να διαφύγει της χωρικής σύγχυσης. Πρόκειται για την εφικτή προσπάθεια κάθε ατόμου να κατανοήσει τον εαυτό του/της σε σχέση με την καταστροφική επίδραση που έχει ο πολυεθνικός καπιταλισμός πάνω στο υποκείμενο. Το πολιτικό σχέδιο του Jameson είναι να μας αποτραβήξει από αυτή την κατάσταση απόγνωσης, να μας δείξει πώς είναι δυνατόν να χαρτογραφήσουμε γνωσιακά την οδό διαφυγής. Η γνωσιακή χαρτογράφηση αποτελεί ουσιαστικά μια νεωτερική στρατηγική, είναι η επινόηση των τρόπων χρήσης ενός αντικειμένου και μιας πραγματικότητας για την κατανόηση του χώρου, τον οποίο το υποκείμενο δεν μπορεί να αναπαραστήσει ή να φανταστεί.

Harvey: χώρος και μετανεωτερικότητα

Μια παρόμοια στρατηγική, η οποία υπογραμμίζει την ιστορική σημασία της χαρτογράφησης, προτείνεται από τον David Harvey στο βιβλίο του *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change* (1989). Ο Harvey δείχνει ότι η προσβασιμότητα, η οικειοποίηση, η κυριαρχία και η παραγωγή του χώρου είναι κρίσιμες για την ανάπτυξη της νεωτερικής κοινωνίας, από τα πρώτα, πρωτόγονα στάδια του καπιταλισμού μέχρι τη σημερινή «ευέλικτη συσσώρευση», – ορισμός του οικονομικού τοπίου της μετανεωτερικότητας αντί του «Υστερου Καπιταλισμού» του Jameson. Συνδέοντας την ανάπτυξη του καπιταλισμού με την έννοια του χωρικού ελέγχου, ο Harvey δείχνει ότι, ιστορικά, ο κατακερματισμός του χώρου αποτέλεσε καίριο παράγοντα για την επίτευξη του ελέγχου αυτού και ότι ο σχεδιασμός χαρτών ακριβείας διευκόλυνε κάτι τέτοιο. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων εκατό χρόνων, η εξέλιξη αυτή επιταχύνθηκε αντιστοιχώντας σε αυτό που ο Harvey αποκαλεί εκμηδενισμό του χώρου μέσω του χρόνου.

Αυτή η σύνθλιψη χρόνου-χώρου προκάλεσε μια πολιτισμική ομογενοποίηση. Μια προφανής συνέπεια αυτής της ομογενοποίησης είναι εκείνο που ο Harvey αποκαλεί «απώλεια της ταυτότητας θέσης» – η ανικανότητα του ατόμου να ταυτοποιήσει τον κόσμο του γεωγραφικά. Για να διευκρινιστεί αυτό, μπορούμε να στραφούμε στον Lynch (1960) και στην περιγραφή της πόλης του New Jersey όπως αυτή προέκυψε

μέσα από συνεντεύξεις με κατοίκους. Μέσα από τη μελέτη περιγραφών και συνεντεύξεων, έγινε φανερό ότι κανένας από τους ερωτώμενους δεν είχε μια διεξοδική εικόνα της πόλης στην οποία ζούσε για πολλά χρόνια. Οι χάρτες που σχεδιάστηκαν ήταν συχνά αποσπασματικοί, με μεγάλα κενά (Lynch 1960, 29). Η πόλη Jersey αποτελεί για τον Lynch αρνητικό παράδειγμα, εξαιτίας της απώλειας ταυτότητας-θέσης που προκαλεί. Αυτό ακριβώς είναι που ο Γνωσιακός Χάρτης καλείται να κάνει στο πλαίσιο της φυσικής πόλης: να καταστήσει εφικτή μια καταστατική αναπαράσταση του ατομικού υποκειμένου στη μη αναπαραστάσιμη ολότητα, η οποία είναι η δομή της κοινωνίας θεωρούμενη ως όλο. Είμαστε, λέει ο Jameson, σε μια χωρική και κοινωνική σύγχυση. Βρισκόμαστε μέσα σε ένα σύστημα τόσο μεγάλο ώστε ο μόνος τρόπος μας να αναπροσανατολίζουμε τους εαυτούς μας, φυσικά και κοινωνικά, είναι να χρησιμοποιήσουμε μια μέθοδο χωρικής χαρτογράφησης.

Η γνωσιακή χαρτογράφηση είναι επομένως μια απαραίτητη αρχή την οποία πρέπει να χρησιμοποιήσει το άτομο για να ξεπεράσει τη χωρική σύγχυση. Είναι η πιθανή προσπάθεια κάθε ατόμου να καταλάβει τον εαυτό του σε σχέση με τη συγκεκριμένη καταστροφική επίδραση που έχει ο πολυεθνικός καπιταλισμός. Είναι το πολιτικό σχέδιο του Jameson να μας βγάλει από αυτή την απελπισία, για να μας δείξει πώς μπορούμε να καταγράψουμε διανοητικά τον δρόμο μας: “Η γνωσιακή χαρτογράφηση είναι η εφεύρεση των τρόπων χρήσης ενός αντικειμένου και μιας πραγματικότητας για να πάρετε μια διανοητική αντίληψη για κάτι άλλο που δεν μπορεί κανείς να αντιπροσωπεύσει ή να φανταστεί” (Jameson 1988).

Κριτική παιδαγωγική του χώρου

Σε ένα άρθρο του που χρησίμευσε ως κριτική του μεταμοντερνισμού στην εκπαιδευτική θεωρία, ο Peter McLaren (2006) απηύθυνε κάλεσμα στην Κριτική Παιδαγωγική προς την κατεύθυνση της αμφισβήτησης των νέων συστημάτων κοινωνικού ελέγχου μέσω της ανάπτυξης μιας Κριτικής Παιδαγωγικής του Χώρου. Ο McLaren καλεί τους κριτικούς παιδαγωγούς να στραφούν στο έργο της κριτικής γεωγραφίας «για να διερευνήσουν τη χωρικότητα της ανθρώπινης ζωής και να τη συνδυάσουν με τη ιστορικότητα-κοινωνικότητα». Οι παραδοχές των κριτικών γεωγράφων και των κοινωνικών θεωριών που αναπτύχθηκαν τα προηγούμενα χρόνια και αφορούσαν στη μη ουδετερότητα του χώρου, στην αποδόμηση της θέσης που τον παρουσίαζε ως “άδειο δοχείο” που απλώς γεμίζει και η στροφή προς την κατεύθυνση η οποία αντιμετωπίζει το χώρο ως κοινωνική κατασκευή η οποία

περικλείει ερωτήματα εξουσίας και πολιτικής, αποκλεισμούς και ιδεολογικές εμπειρίες, θα οδηγήσει στην ενσωμάτωση της χωρικής διάστασης στο έργο των κριτικών παιδαγωγών.

Η συζήτηση γύρω από τη χωρικότητα και τον τρόπο σύμφωνα με τον οποίο αυτή χρειάζεται να προσληφθεί και να ενταχθεί στην Κριτική Παιδαγωγική υπάγεται στον ευρύτερο διάλογο για την προβληματική των μεταμοντέρνων θεωριών. Τα έργα των Harvey και Soja δίνουν έμφαση στην παραγωγή του χώρου ως αποτέλεσμα των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, για να δεχτούν την κριτική των πολιτισμικών γεωγράφων και των φεμινιστριών. Οι τελευταίοι/ες θα επιχειρηματολογήσουν από τη σκοπιά της συγκρότησης των κοινωνικών ταυτοτήτων, της διαφορετικότητας και των αποκλεισμών που υφίστανται συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, αποκλεισμοί οι οποίοι εκφράζονται και χωρικά.

Η επιρροή αυτή θα κάνει τον Soja να μετατοπιστεί από τις αρχικές του τοποθετήσεις. Έτσι, στα πιο πρόσφατα γραπτά του (Soja 1996) θα εισάγει τον όρο του «Τρίτου Χώρου» (*Third space*), ενσωματώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το λόγο και την ύπαρξη εκείνων των ομάδων που εμφανίζονται στο περιθώριο των κυρίαρχων κοινωνικών προτύπων και δομών, απομονωμένες από τις καπιταλιστικές, ρατσιστικές, έμφυλες, πατριαρχικές και αποικιοκρατικές εκφράσεις των κοινωνικοχωρικών δομών τους. Η έμφαση σε ό,τι αφορά την παιδαγωγική θα δοθεί στη μελέτη των αναλυτικών προγραμμάτων της γεωγραφίας και στην ανάδειξη τόσο των έμφυλων διαστάσεων που εκφράζονται και χωρικά μέσα στην ανθρωπογεωγραφία της σχολικής τάξης – ως βιωματικό έναυσμα βαθύτερης κατανόησης των σχέσεων εξουσίας και καταπίεσης που λαμβάνουν χώρα σε ευρύτερα τμήματα της κοινωνικής σφαίρας.

Η «άλωση» των δημόσιων χώρων και η σταδιακή μετατροπή τους σε «ζώνες παρεμπόδισης» διαμέσου της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (από τα πάρκα και τα δημόσια κτίρια στα θηριώδη εμπορικά κέντρα και τις αλυσίδες των σινεμά), με τις συνεπαγόμενες τοξικότητες (συστήματα ελέγχου, κάμερες παρακολούθησης, face control, απομάκρυνση ανεπιθύμητων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που δεν προσιδιάζουν στο καταναλωτικό πρότυπο των εταιρειών), συγκαταλέγεται στις θεματικές ενασχόλησης της Κριτικής Παιδαγωγικής του Χώρου. Τα δύο προαναφερθέντα παραδείγματα χρησιμοποιούνται ως ενδεικτικά, προνομιακά πεδία ανάγνωσης των ηγεμονικών και καταπιεστικών δυνάμεων που ασκούνται στην κοινωνία, συμβάλλοντας στην αναγνώριση, στην κριτική ανάλυση, αλλά και στην ερμηνεία της χωρικότητας ως «κοινωνικό κείμενο» το οποίο μπορούν να ξαναγράψουν, τοποθετώντας εκ νέου τον εαυτό τους, οι ίδιοι οι μαθητές/ήτριες. Βασική αρχή παρέμβασης αποτελεί η αξιοποίηση της δική τους βιωμένης εμπειρίας για να επακολουθήσει εν συνεχεία η θεματική μελέτη συνθηκών ζωής και

καθημερινών μελετών περίπτωσης υπό το πρίσμα μιας γεωγραφικής κλίμακας η οποία θα διατέμνεται εγκάρσια από κατηγορίες ανάλυσης με φορά από το ειδικό προς το γενικό. Σύμφωνα με τον Smith (1993), η κλίμακα περιλαμβάνει το σώμα, την εστία, την κοινότητα, την πόλη, τη χώρα, το έθνος και το παγκόσμιο επίπεδο.

Από τις περισσότερο συστηματικές εργασίες αναφορικά με τη σύνδεση Κριτικής Παιδαγωγικής και Χώρου ξεχωρίζει η δημοσιευμένη το 2015 διδακτορική διατριβή του Derek Ford με τίτλο *Pedagogy, Social Transformation and Space: Toward a Revolutionary Critical Pedagogy for Space*. Ακολουθώντας τις όψιμες διακηρυκτικές αρχές του McLaren, ο συγγραφέας θα υποστηρίξει σθεναρά την επιστροφή στην παράδοση του μαρξισμού και στην ταξική πάλη, αναγνωρίζοντας τα ζητήματα της χωρικότητας ως κεντρικά στην οικοδόμηση μιας συνεκτικής επαναστατικής παιδαγωγικής.

Δίχως να απορρίπτει πλήρως έννοιες οι οποίες υπήρξαν αντικείμενο τριβής στο διάλογο ανάμεσα σε Κριτική Παιδαγωγική και μεταμοντέρνες θεωρίες, όπως αυτή της *διαφοράς*, ο Ford θα τις αναπλαισιώσει συσχετίζοντάς τες με την πολιτική οικονομία, ενώ συγχρόνως θα απαντήσει σχετικά με τις φιλοσοφικές και επιστημολογικές διαμάχες της ίδιας περιόδου γύρω από το ζήτημα της *αλήθειας* λέγοντας πως αυτό το οποίο πάντα επιδιωκόταν από τους εκπροσώπους της Κριτικής Παιδαγωγικής δεν ήταν παρά η αποκάλυψη των κοινωνικών και οικονομικών δυνάμεων πίσω από τη γνώση. Μεταφράζοντας και ακολουθώντας το σκεπτικό του Harvey αναδεικνύει τα σημαντικά γι' αυτόν σημεία του νεοφιλελευθερισμού, τα οποία έχουν να κάνουν με όρους που εισήγαγε και ανέλυσε ο Μαρξ, θεωρώντας τους κομβικούς για το έργο του. Σημαντικό τμήμα της δουλειάς του Ford θα αφιερωθεί στις οικονομικές μαρξιστικές αναλύσεις (πρωταρχική συσσώρευση, συσσώρευση μέσω έξωσης, αστική πολιτική οικονομία και προϋποθέσεις, σύνδεση υπεραξίας και μισθωτής εργασίας, φετιχοποίηση του εμπορεύματος) για να φτάσει στις σύγχρονες εκφράσεις τους. Βασικότερες αυτών αποτελούν η ιδιωτικοποίηση και εμπορευματοποίηση των δημόσιων αγαθών, η εμφάνιση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και η απορρύθμιση των μηχανισμών εμπορίου/συσσώρευσης, η δημιουργία οικονομικών κρίσεων ως μοχλών συσσώρευσης, η αναδιανομή αξιών από τους εργάτες στα αφεντικά με σημαντικότερο (για τον Harvey) το τσάκισμα των συνδικάτων και των εργατικών ενώσεων από τις δυνάμεις του κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τον Ford, το σχολείο αναπαράγει τη νεοφιλελεύθερη λογική:

- ως μέσο παραγωγής και διασποράς της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας
- ως αγαθό δημόσιο άρα και παρθένο πεδίο επιχειρηματικής δραστηριότητας (ιδιωτικοποίηση).
- ως κρίσιμος χώρος όπου παράγονται συγκεκριμένες υποκειμενικότητες.

Η συσσώρευση θα μεταγραφεί στην εκπαιδευτική πραγματικότητα μέσω της τυποποίησης, των εξετάσεων και της μετρησιμότητας, της ιδιωτικοποίησης, της εμπέδωσης αξιών και της μετατροπής των σχολείων σε χώρους επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η ενασχόλησή του με το έργο του Lefebvre και με την πόλη θα συμπληρώσει την αντίληψή του για την παραγωγή και την εργατική τάξη, ενώ θα εισάγει τον όρο του *urban inhabitant* διευρύνοντας τα όρια της εργατικής τάξης από εκείνους που εργάζονται για την παραγωγή αξίας (value production) σε όλη την σφαίρα της κοινωνικής αναπαραγωγής (social reproduction).

Το νέο που έρχεται να προσθέσει ο συγγραφέας έγκειται στη μεταφορά του έργου του Lefebvre στην εκπαίδευση. Συγκεκριμένα, μετά από μια εκτενή ανάλυση των όρων και των εννοιών που ήδη έχουν περιγραφεί στο πρώτο μέρος της εργασίας μας (Representations of Space, Spaces of Representation, Spatiality), επιχειρεί να τους μεταγράψει ως θεμέλια στην παραγωγή μιας εκπαιδευτικής θεωρίας, κάνοντας τις αναλογίες σε επίπεδο Μάθησης-Μελέτης-Διδασκαλίας (Learning-Studying-Teaching). Το πρώτο ζεύγος αναλογίας (Representations of Space-Learning) έχει να κάνει με όσα είναι ρητά δοσμένα και προκαθορισμένα από τις ηγεμονεύουσες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις. Εγγραφόμενο στην εκπαίδευση αναλύεται υπό το πρίσμα της Κοινωνίας της Γνώσης, των έξεων και των δεξιοτήτων, των πλήρως δομημένων σύμφωνα με τον κυρίαρχο λόγο κανονικοποιήσεων και μορφοποιήσεων της ίδιας της ζωής των υποκειμένων. Για τον Ford η μάθηση συνδέεται οργανικά με την ανταγωνιστικότητα και τη μετρησιμότητα των μαθησιακών αποτελεσμάτων, την παραγωγικότητα και τις ανάγκες του καπιταλιστικού μοντέλου παραγωγής. Μάθηση και παραγωγή του χώρου αφορούν αυτό που *ήδη είναι* και βρίσκονται σε διαλεκτική σχέση με τη μελέτη και τη διδασκαλία.

Η μελέτη, σε αντίθεση με τη μάθηση, ενέχει έναν περισσότερο ελεύθερο και διεισδυτικό χαρακτήρα. Δίνει χώρο στη φαντασία, στην περιέργεια, στην αισθητική απόλαυση, στην αναζήτηση και στο παιχνίδι. Σύμφωνα με τον Ford, πρόκειται για μια διαδικασία δίχως τέλος. Υιοθετώντας τα λόγια του Lefebvre θα της αποδώσει τα χαρακτηριστικά της ρευστότητας, της ποιότητας και της δυναμικής. Συνδεόμενη και αυτή με τους χώρους αναπαράστασης, θα αναδειχθεί ως μέθοδος παραγωγής των τελευταίων.

Η τρίτη αναλογία της διδασκαλίας νοηματοδοτείται ως πράξη πολιτικής παρέμβασης στο περιεχόμενο της γνώσης, αποσπώντας την από το επίπεδο της μάθησης και επιτρέποντας στο “νέο να αναδυθεί”. Συμπληρωματικά, θα προστεθεί από τον Ford η επιστημολογική πλαισίωση της γνωστικής διαδικασίας ως απαραίτητο εσωτερικό συμπλήρωμα που θα επιτρέψει στις διαφορές να επανατοποθετηθούν και

να αναγνωστούν μέσα από τον κριτικό φακό της πολιτικής οικονομίας και των σχέσεων καταπίεσης και εκμετάλλευσης.

Ως πρακτικό παράδειγμα εφαρμογής της Κριτικής Παιδαγωγικής του Χώρου στο σχολείο, αξιοποιώντας το κατά Lefebvre ανάλογο νοητικό τρίπτυχο που αναλύθηκε νωρίτερα, θα αναφέρει το σχολικό συγκρότημα ως αντικείμενο μελέτης και παρέμβασης, τόσο ως προς το κομμάτι του υλικού χώρου όσο και ως χώρο παραγωγής και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και των κοινωνικών σχέσεων. Η μελέτη του μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία θα εστιαστεί στο πλήθος των επιπέδων του. Ο χώρος ως αντικείμενο, ως διαδικασία αλλά και ως πεδίο δράσης εξετάζεται αρχικά μέσα από το αρχιτεκτονικό σχέδιο προκειμένου να εντοπιστούν και να αναλυθούν κριτικά από τους μαθητές τα στοιχεία εκείνα του χώρου που αποτυπώνονται ως σημανόμενα: οι λογικές σχεδιασμού και οι προεκτάσεις που αυτές φέρουν στο πλαίσιο μιας γενικότερης εμπέδωσης κανονιστικών πλαισίων επιβολής και ομογενοποίησης, καθώς και άρρητα υπαγορευμένων σχέσεων. Η επαναδιαπραγμάτευση του χώρου θέτοντας στο προσκήνιο άλλου τύπου ανάγκες που θα έπρεπε να καλύπτει ο σχολικός χώρος (οι οποίες δεν λαμβάνονται υπόψη), ο προβληματισμός σε σχέση με την απουσία τους, η δημιουργία από τους ίδιους τους μαθητές και τις ίδιες τις μαθήτριες νέων χώρων αναπαράστασης, η επανοικειοποίηση διαμέσου της κριτικής ανάλυσης και χρήσης των αντίστοιχων εργαλείων που θα επιτρέψουν μια τέτοια ανάγνωση αποκτούν κεντρικό ρόλο.

Κλείνοντας την παρουσίαση των κεντρικών αξόνων της σκέψης του Ford, ως σημειωθεί συμπληρωματικά για την καλύτερη κατανόηση του έργου του η σύνδεση που κάνει ανάμεσα στο χώρο και στα κοινωνικά κινήματα. Με αφορμή την εξέγερση τον Μάη του 2015 στη Βαλτιμόρη και την εν ψυχρώ δολοφονία του έγχρωμου Freddie Grey από τις τοπικές δυνάμεις καταστολής, ο Ford με μια ημερολογιακού τύπου καταγραφή των γεγονότων που ακολούθησαν επιδιώκει να τα παρουσιάσει ως οργανικά κομμάτια δημιουργίας από τους διαδηλωτές χώρων αναπαράστασης, επανοικειοποίησης, χωρικών πρακτικών που επαναφέρουν στο προσκήνιο την αξία χρήσης για τους ίδιους τους πολίτες μέσω και των συμβολισμών που εμπεριέχονται από την στοχοποίηση της ιδιωτικής περιουσίας.

Επίλογος

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκαν σύντομα διαφορετικές αντιλήψεις για το χώρο, δείχνοντας ότι αυτός ο τύπος γεωγραφίας είναι εντελώς διαφορετικός από τον τρόπο με τον οποίο διδάσκεται η γεωγραφία στα σχολεία πρωτοβάθμιας και

δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αναφερθήκαμε στα έργα των Lefebvre, Harvey και Jameson που υποστήριξαν –ο καθένας στην εποχή του και μέσα από τις ιδιαίτερες αναλύσεις του– ότι ο χώρος είναι προϊόν της εξουσίας και της πολιτικής. Επομένως, μια Κριτική Παιδαγωγική του Χώρου πρέπει να περιλαμβάνει καθήκοντα τα οποία συνδέονται πρωτίστως με την κατανόηση του χώρου ως κοινωνικά παραγόμενου και, ως εκ τούτου, ικανού να παράγεται διαφορετικά.

Μια Κριτική Παιδαγωγική του Χώρου θα βοηθήσει τους μαθητές και τις μαθήτριες να αναγνωρίσουν τους τρόπους με τους οποίους ο χώρος χρησιμοποιείται για να καταπιέζει άτομα και ομάδες. Έχει επίσης ως στόχο να δώσει τη δυνατότητα στους μαθητές και τις μαθήτριες να θεωρούν ότι υπάρχουν γεωγραφίες αντίστασης μέσω των οποίων οι άνθρωποι αντιστέκονται στις εκμεταλλευτικές και καταπιεστικές πρακτικές. Τέλος, μια Κριτική Παιδαγωγική του Χώρου θα πρέπει να επιμείνει ώστε να τονιστούν οι τοπικοί αγώνες, διότι ο χώρος δεν είναι απλώς προϊόν των σχέσεων κεφαλαίου και κοινωνικής τάξης και επομένως πρέπει να ληφθεί υπόψη ο ρόλος των άλλων κοινωνικών σχέσεων στην παραγωγή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Καπιτσίνης, Ν., Μικρώνη, Μ., Νάκου, Π. (2009), «Εννοιολογικές Προσεγγίσεις του Χώρου. Η Μαρξιστική προσέγγιση του χώρου», Πανελλήνιο Συνέδριο Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος.
<http://library.tee.gr/vufind/Record/10076350>

Λεφέβρ, Α. (1976), *Μαρξισμός και πόλη*. Αθήνα: Οδυσσέας.

Λυκογιάννη, Ρ., (2012), “Ένας απολογισμός στο έργο του Lefebvre”, Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του 1ου κύκλου Σεμιναρίων Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας.
https://www.academia.edu/10624197/Ένας_απολογισμός_στο_έργο_του_Henri_Lefebvre

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φ. (1974), *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος Ι. Αθήνα: Gutenberg.

Μαρξ, Κ. (1996), *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Ford, D. (2015), *Pedagogy, Social Transformation and Space: Toward a Revolutionary Critical Pedagogy for Space*. PhD Dissertation. New York: Syracuse University.

Harvey, D. (1987), “Flexible Accumulation through Urbanization; Reflections of Postmodernism in the American City”, *Antipode* 19: 260-286.

Harvey, D. (1989), *The Condition of Postmodernity: an Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.

Jameson, F. (1988), "Cognitive Mapping", in Nelson, C., Grossberg, L. (eds), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana : University of Illinois Press, 347-357.

Jameson, F. (1999), *Το Μεταμοντέρνο ή η πολιτισμική λογική του ύστερου καπιταλισμού*. Αθήνα: Νεφέλη.

Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, trans. D. Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell.

Lynch, K. (1960), *The Image of the City*. Cambridge, MA: MIT Press.

Mandel, E. (1978), *Late Capitalism*. London: NLB.

McLaren, P. (2006), «Ανασυγκροτώντας την Κριτική Παιδαγωγική. Che Guevara, Paulo Freire και η Πολιτική της Ελπίδας», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης* 76-77

(http://www.antitetradia.gr/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=233:ανασυγκροτώντας-την-κριτική-παιδαγωγική-che-guevara,-paulo-freire-και-η-πολιτική-της-ελπίδας-μετάφραση-θεριανός-κ&catid=51&Itemid=102)

Smith, N. (2003), «Foreword», in: Lefebvre, H., *The urban revolution*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press, vii-xxiii.

Soya, E. (1989), *Postmodern Geographies*. London: Verso.

Stephanson, A. (1988), "Regarding Postmodernism – A Conversation with Fredric Jameson", in Ross, A. (ed.), *Universal Abandon. The Politics of Postmodernism*. Minneapolis: University of Minnesota Press